

Л. А. Петренко, М. М. Трейтяк

Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана

ІННОВАЦІЙНИЙ РОЗВИТОК ОПК УКРАЇНИ НА ЗАСАДАХ ОФСЕТНОЇ ПОЛІТИКИ ТА МІЖНАРОДНОГО ТРАНСФЕРУ ТЕХНОЛОГІЙ

© Петренко Л. А., Трейтяк М. М., 2017

Розглянуто особливості формування офсетної політики в Україні, узагальнено ключові теоретичні положення офсетної політики, проаналізовано світові економічні тренди розвитку ОПК різних країн на засадах офсетної політики та з позиції місця України як країни-реципієнта в офсетних угодах, а також наведено аналіз динаміки процесу формування в Україні законодавчих та організаційних основ офсетної політики у сфері ОПК. Також окреслено основні проблеми та переваги впровадження офсетного законодавства в Україні з позиції інноваційного розвитку ОПК і міжнародного трансферу технологій.

Ключові слова: офсети у сфері ОПК, оборонні офсети, угоди про оборонні офсети, передача технологій, інновації, конкурентоспроможність.

L. A. Petrenko, M. M. Treitiak

Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman

INNOVATIVE DEVELOPMENT OF UKRAINIAN MILITARY- INDUSTRIAL COMPLEX ON PRINCIPLES OF OFFSET POLICY AND INTERNATIONAL TRANSFER OF TECHNOLOGIES

© Petrenko L. A., Treitiak M. M., 2017

The publication considers the issues regarding the peculiarities of formation of such concepts as "offset" and "offset policy." The article describes the forms and methods of implementing the offset policy in different countries. Besides, the article outlines the basic problems and advantages of the offset policy in Ukraine.

The paper discusses the specifics of the formation of the offset policy in Ukraine. The article summarizes the key theoretical principles of the offset policy, analyzes the world economic trends in the development of the defense industry of various countries on the basis of offset policy and from the position of Ukraine as a recipient country in offset transactions, Formation in Ukraine of legislative and organizational bases of offset policy in the sphere of defense industry. Also, the article outlines the main problems and advantages of introducing offset legislation in Ukraine from the point of view of innovative development of the defense industry and international technology transfer.

The article emphasizes that the position of the recipient country of technology (potentially Ukraine) in international offset transactions does not have to be passive: it tends to protect its own interests by increasing the involvement of domestic enterprises, transferring technologies to them, using their potential, rather than production capacity of exporter.

Thus, for 17 years already Ukraine has been developing and improving the legislative and organizational basis of the offset policy in the sphere of defense industry. However, taking into account the needs of the country, offset programs can ensure the innovative development

of the Ukrainian defense industry only if there is an effective national innovation system in the state, an effective scientific and technical policy is defined and implemented, and at the macroeconomic level the chosen models and strategies for innovative development of companies defense industry.

Key words: military industrial offsets, defense offsets, defense offset agreements, technology transfer, innovations, competitiveness.

Постановка проблеми. На державному рівні визнано, що вітчизняний оборонно-промисловий комплекс (ОПК) України, який протягом десятиліть потерпав від недофінансування та виробничої стагнації, потребує негайних системних реформ. У зв'язку з цим першочерговим завданням науковців, експертів та інших фахівців у сфері державного управління, економіки і права є розробка пропозицій щодо покращення діяльності ОПК України. І однією з таких пропозицій може бути спрямованість на оновлення технологій виробництва та осучаснення стандартів за допомогою інтеграції вітчизняного ОПК у світову систему науково-технічного співробітництва у військовій сфері. Велика кількість країн світу вже інтегровані у цю систему на основі існуючого у них офсетного законодавства і офсетної політики. Україна тільки робить у цьому напрямку перші кроки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Основні шляхи впровадження та форми офсетних угод, а також їх переваги, недоліки та умови найкращого застосування все частіше потрапляють у коло наукових інтересів вітчизняних учених. Проблематику офсетних угод і формування офсетної політики розкривають у своїх працях Іжак О. та Гриненко О. [1], Кутовий О. П., Чумаченко Св. М. та Фатальчук А. В. [2], Мокляк С. П. [3, 6, 8], Горбунов М. П. та Ренкас О. Ю. [4], Стефінів Л. [5], Бадрак В. та Згурець С. [7], Бегма В. М., Свергунов О. О. і Толочний Ю. В. [8] та ін. Здебільшого в центрі уваги – юридичні та військові (зокрема, військово-політичні) аспекти, актуалізація розробки і впровадження нових для України норм офсетного законодавства. Менш вивченими є економічні наслідки як розвитку, так і відмови від розвитку ОПК України на засадах офсетної політики. При цьому потрібно відзначити несистематизованість досліджень, які стосуються прогнозування впливу офсетної політики на розвиток ОПК України у руслі сучасних інноваційних технологічних трендів.

Постановка цілей. Мета роботи – систематизація поглядів щодо економічних перспектив активізації інноваційного розвитку ОПК України на засадах офсетної політики та міжнародного трансферу технологій:

- узагальнення ключових теоретичних положень офсетної політики;
- аналізу світових економічних трендів розвитку ОПК різних країн на засадах офсетної політики та з позиції місця України як країни-реципієнта в офсетних угодах;
- аналізу динаміки процесу формування в Україні законодавчих та організаційних основ офсетної політики у сфері ОПК.

Виклад основного матеріалу. З огляду на світову практику, основне призначення офсетів – протекція національних інтересів (розвиток оборонної промисловості та економіки, залучення нових технологій, розвиток наукового потенціалу тощо), у разі відкриття внутрішнього ринку оборонної продукції для міжнародних тендерів. Практика зустрічних вимог, або т. зв. офсет (від англ. *offset* – відшкодування, зустрічна вимога) – це компенсація експортером частини витрат імпортеру ОВТ (озброєння та військова техніка) та ПВП (продукція військового призначення) на їх закупівлю, яка здійснюється згідно з законодавчими та нормативними актами країни-імпортера, що регламентують офсетну діяльність [2]. Офсетне законодавство регулює насамперед випадки постачання військової продукції, коли замовником виступає уряд, а постачальником – іноземний господарюючий суб'єкт. Якщо передача товарів здійснюється на рівні господарюючих суб'єктів або у рамках міжнародних угод, офсетне законодавство не має великого значення, оскільки сторони

вільні встановлювати будь-які вигідні для них додаткові умови [4]. Сьогодні офсетом під час реалізації угод у сфері військово-технічного співробітництва (ВТС) користуються більше 130 країн.

Деякі країни, економіки яких активно розвиваються, прагнуть ліквідувати певні збройові прогалини, підпорядковуючи офсетну політику саме цим цілям (Сінгапур, Тайвань). Інші країни мають регіональні силові амбіції (Бразилія, Індія, Індонезія), що вимагають розвивати власні можливості виробництва усього спектра збройових систем, тому їх офсетна стратегія націлена на трансфер технологій. Окремі країни розглядають офсет як інструмент для відродження зруйнованої чи деградуєної національної оборонної промисловості (Польща). Є країни, які вважають офсет отриманням країною зброї за одночасної економії власних фінансових ресурсів (Південна Африка) [3].

Доречно зауважити, що ідеї офсету не заохочуються на міжнародному рівні правилами СОТ і ЄС, однак для ОВТ та ПВП вони не забороняються. Юридичною основою застосування офсетів у міжнародній торгівлі озброєннями і військовою технікою є два положення, які містяться у регуляторних документах СОТ і ЄС. Це, по-перше, стаття XXI “Винятки” Генеральної угоди з тарифів і торгівлі (ГАТТ), яка встановлює, що “...ніщо в цій угоді не може тлумачитися як заборона будь-якій стороні застосовувати будь-які заходи, які вона вважає потрібними для захисту своєї безпеки в зв’язку з виробництвом або торгівлею зброєю, боєприпасами і військовими матеріалами ... з метою забезпечення військового відомства”. І, по-друге, стаття 296 Договору про заснування ЄС зазначає, що “будь-яка держава-член може застосовувати такі заходи, які вона вважає необхідними для захисту важливих інтересів своєї безпеки і які пов’язані з виробництвом або торгівлею зброєю і військовими матеріалами”. Сьогодні СОТ та ЄС роблять спроби обмежити застосування такої практики (зокрема, в “Зеленій книзі з оборонних закупівель” ЄС пропонує зменшити використання офсетів), однак повну заборону офсетів сьогодні не підтримує жодна країна світу.

Зважаючи на багатомільярдні військові бюджети та активізацію локальних військових конфліктів у світі на початку XXI ст., офсет став важливою ланкою міжнародних переговорів та обов’язковим елементом майже кожної великої угоди у сфері військово-технічного співробітництва. Сполучені Штати Америки, що є одними з лідерів світового ринку озброєнь, активно використовують офсет як “вимушену практику промислової компенсації, що є умовою укладання угод міждержавних або комерційних продажів товарів та/або послуг військового призначення” [3].

За класифікацією, прийнятою у США, існують прямі, непрямі й непов’язані офсети. Прямими вважаються такі, які передбачають залучення оборонної промисловості країни-імпортера до виробництва імпортованої продукції (субпідряди, прямі інвестиції). Непрямі офсети не мають безпосереднього відношення до виробництва імпортованої продукції, проте реалізуються у сфері оборонного виробництва. Непов’язані офсети переважно стосуються цивільного виробництва і набувають форм зустрічної торгівлі (зустрічні та зворотні закупівлі, бартер, клірингові операції).

У країнах ЄС використовується простіша класифікація. Розрізняються прямі (що стосуються імпортованої продукції) та непрямі (усі інші) офсети [1]. До основних світових тенденцій у галузі офсету можна зарахувати [3]: збільшення кількості країн, що використовують офсет під час закупівлі продукції військового призначення; жорсткість умов застосування офсету імпортерами продукції військового призначення; значне збільшення витрат експортерів ПВП на виконання офсетних зобов’язань; зростання значущості офсетних програм під час проведення тендерів на поставку продукції військового призначення; жорсткість штрафних санкцій за невиконання офсету і підвищення вимог щодо забезпечення гарантій його виконання; зменшення величини “мультиплікаторів” (коефіцієнтів) під час визначення офсетної вартості проектів.

Суб’єктами офсетної діяльності, як правило, виступають [3]: уряд країни-імпортера (визначає офсетний пакет); уряд країни-експортера (комплексна оцінка вигод, а також збитків, яких можна зазнати через офсетні запиту); фірми-спецекекспортери; субпідрядники фірм-спецекекспортерів (якщо замовникові передається виробництво ПВП та окремих його компонентів); цивільні фірми країни-експортера (якщо офсет поширюється на номенклатуру товарів, які виготовляють або планують виготовляти); наукові організації і підприємства країни-імпортера, які задіяні в офсетних програмах.

При цьому офсет може здійснюватися різними шляхами: країни-імпортери можуть бути задіяні у розробці та виробництві продукції (тобто спільне виробництво, ліцензійне виробництво або субпідрядне виробництво); прямі іноземні інвестиції в економіку, зокрема в ОПК; зустрічні продажі; інші методи компенсацій, які можуть відбуватися як у військовому секторі, так і у цивільних галузях економіки. Спільне виробництво дає змогу країні-імпортеру придбати у країни-експортера інформацію щодо технології виготовлення продукції, яка його цікавить (як правило, це зразки озброєння, що є предметом головного контракту купівлі-продажу). Ліцензійне виробництво продукції передбачає передачу технологій за прямими комерційними угодами між виробником країни-експортера і урядом або виробником країн-імпортерів. Головна різниця між спільним і ліцензійним виробництвом полягає у розподілі авторських прав на продукцію і обмежень з використання виготовленої продукції. Прикладом таких угод може бути виробництво літаків F-16 у Туреччині на основі ліцензій з США, а також підводних човнів на основі ліцензії з Німеччини. За субпідрядного виробництва країна-імпортер отримує лише інформацію з технології виготовлення складової кінцевої продукції (прилад, агрегат, вузол, деталь тощо). Трансфер технологій пов'язаний з домовленостями на проведення науково-дослідних робіт та надання технічного сприяння з впровадження сучасних технологій (які не мають прямого відношення до зразків озброєння та військової техніки, що закуповується) на підприємствах країни-імпортера.

Відзначимо, що військову продукцію у значних обсягах імпортують фактично усі розвинені країни, крім США і Росії, і всі вони зацікавлені в отриманні відповідних компенсацій. З іншого боку, для провідних експортерів надання офсетів є важливим засобом підвищення конкурентоспроможності їх продукції: *офсет дедалі частіше використовується експортерами ПВП як ефективний маркетинговий механізм проникнення на національні та регіональні ринки.*

Офсетні угоди підписуються між імпортером та експортером, економічна мотивація яких до підписання таких угод може істотно різнитися. Так, для імпортерів використання офсету є способом компенсувати витрати на придбання продукції військового призначення й одержати певні економічні стимули для подальшого розвитку. Отже, вони можуть програти у ціні на конкретні ОВТ, але загалом виграти завдяки поліпшенню макроекономічних показників. Основними мотивами країн-імпортерів ОВТ для розвитку офсетних програм є рівень платоспроможності, спрямованість заходів національної воєнної безпеки, військово-технічні можливості кінцевих користувачів успішно експлуатувати нові озброєння й військову техніку [3]. З іншого боку, для експортера офсетні угоди є умовою здійснення поставок ОВТ і мають однозначно витратний характер, оскільки покупець дістає можливість прив'язати до закупівлі ОВТ рішення про задоволення на вигідних для себе умовах низки інших потреб як у військовій, так і у цивільній сферах.

Аналіз низки публікацій вітчизняних дослідників, що займаються проблемами формування офсетної політики в Україні (див. вище розділ “Аналіз останніх досліджень і публікацій”), засвідчує превалювання погляду на Україну, як на сторону-імпортера озброєнь (військових технологій) в потенційних офсетних угодах на міжнародному ринку. Залишаючи за межами цієї публікації соціально-політичні причини такої позиції, варто наголосити, що вона певною мірою нівелює існуючий міжнародний ринковий потенціал вітчизняних зразків озброєнь. Отже, офсети розглядаються як механізм міжнародного трансферу технологій ОВТ з інших країн в Україну, де вітчизняні підприємства ОПК виконують роль реципієнтів зовнішніх, інноваційних для них, технологій. Для ілюстрації цього наведемо низку цитат.

Так, О. Їжак і О. Гриненко [1] підкреслюють, що офсети відіграють велику роль у технологічному й економічному розвитку країн-імпортерів військової продукції. Аргументується, що саме грамотне використання офсетів під час імпорту американських озброєнь допомогло Японії здійснити технологічний прорив після Другої світової війни. Після завершення “холодної війни” японський досвід був ефективно використаний країнами Центральної та Східної Європи (ЦСЕ) під час здійснення власної офсетної політики. Офсетні закони країн ЦСЕ мають ту саму загальну ідеологію, яка свого часу дала можливість Японії використати закупівлю американської зброї для власного технологічного розвитку. Цю ідеологію можна викласти у вигляді трьох принципів:

домагатися поставок за рахунок власної продукції; якщо це можливо, домагатися ліцензій, що уможливають використовувати власну інфраструктуру і обладнання; домагатися одержання обладнання і технологій, які мають ширше застосування, ніж конкретний проект, для якого вони поставляються. Отже, підкреслюється, що позиція країни-реципієнта технологій (потенційно – України) у міжнародних офсетних угодах не повинна бути пасивною: вона повинна тяжіти до захисту власних інтересів за якомога ширшого залучення вітчизняних підприємств, передачі їм технологій, використання саме їх потенціалу, а не виробничого потенціалу сторони-експортера.

З позиції залучення в Україну інноваційних для вітчизняного ОПК озброєнь (технологій їх виготовлення) розглядають проблеми формування офсетної політики науковцями В. Бадрак і С. Згурець Центру досліджень армії, конверсії та роззброєння. Проаналізувавши вигоди від запровадження офсетного законодавства у країнах ЦСЄ, ці дослідники підкреслюють, що Польща, яка ухвалила відповідний закон ще у 1999 р., завдяки офсетним контрактам організувала виробництво вертольотів, цифрових засобів зв'язку, легкої бронетехніки. Чехія та Угорщина в рамках таких проектів узяли в оренду шведські винищувачі Gripen. Підрахунки свідчать, що офсетне законодавство дало можливість Польщі, Чехії, Угорщині та Болгарії отримати понад 11 млрд дол. інвестицій. Якщо країна прогнозована і не несе додаткових ризиків для інвесторів, вже можна говорити про конкурс пропозицій. Так, Чехія, у якій питання офсетних операцій регулюються урядовою постановою 2005 року, домоглася безпрецедентного рівня зустрічних або поворотних інвестицій – 150 % [5]. Тут акцентується на тому, що країна-реципієнт технологій (потенційно – Україна), відкриваючи свій ринок ОВТ для міжнародного партнерства, отримує оновлену галузеву структуру власного ОПК в сполученні з іноземними інвестиціями в економіку. Однак варто зауважити, що наведені приклади ілюструють активізацію офсетної політики у тих країнах і в той час, коли вони стали членами Північноатлантичного альянсу: офсетні договори тут були скоріше юридичним оформленням технічної допомоги з боку інших країн альянсу. Для України ж, яка не є членом Північноатлантичного альянсу, ці приклади не є показовими.

Підтверджують практику укладання таких офсетних договорів, що обмежують (унеможливають) трансфер інноваційних технологій в країну-реципієнта, Бегма В. М., Мокляк С. П., Свергунов О. О., Толочний Ю. В. [8], ілюструючи це таким прикладом. Співвідношення прямих і непрямих офсетних угод за підсумками 1993–2007 рр. Bureau of Industry and Security Міністерства торгівлі США становить 40 : 60 на користь непрямих. Це може говорити про небажання США ділитися оборонними технологіями, надаючи інші послуги з розвитку економіки і промисловості країні-покупцю замість технологій.

Цікавою з позиції відстоювання інтересів країни-реципієнта в офсетних договорах у сфері ОВТ є позиція Китаю, яку аналізують Горбунов М. П. та Ренкас О. Ю. [4]. Китай ще у 2003 р. став лідером у залученні іноземних інвестицій. Він постійно удосконалює свою законодавчу базу у цій сфері, приймаючи нові, все лояльніші закони. Китай з успіхом обходить певні ембарго, прагнучи співпрацювати з Європою і Росією, які можуть надати значні інвестиції для розвитку китайської оборонної промисловості. Сьогодні іноземні інвестори у цій країні мають більше пільг, ніж суб'єкти вітчизняного капіталу. Одночасно китайське законодавство передбачає контроль держави над оборонними підприємствами, що здійснюють розробку і виробництво наукомістких стратегічних систем зброї з використанням іноземних інвестицій. Горбунов М. П. та Ренкас О. Ю. наголошують на тому, що за нинішніх умов офсетне залучення інвестицій є фактично єдиною можливістю розпочати реальне співробітництво України з країнами НАТО у сфері ОВТ. Отже, підкреслюється, що офсетні угоди – юридичне підґрунтя для економічної співпраці з виробниками ОВТ країн-членів Північноатлантичного альянсу.

Формування цього юридичного підґрунтя не є ситуативною реакцією на події останніх трьох років, а триває вже майже 17 років. Для вивчення динаміки процесу усвідомлення на державному рівні необхідності й подальшого формування офсетного законодавства в Україні варто зупинитись на таких основних етапах.

Про необхідність застосування в Україні офсетних програм фахівці заговорили ще в 2001 р. Це питання мала опрацювати Державна комісія з питань оборонно-промислового комплексу (ОПК).

Однак з ліквідацією цієї комісії на якийсь час це питання було призупинене. Крім того, закупівля ТВП, яка у попередні роки здійснювалася по імпорту в інтересах українських ЗС та інших силових відомств, була незначною і говорити про офсетні вимоги до постачальників було неактуально [6].

Першим офіційним державним документом, у якому неодноразово вказується на необхідність застосування офсету, можна вважати Указ Президента України “Про Концепцію військово-технічного співробітництва України з іноземними державами на період до 2010 року” № 913/20033 від 27.08.2003 р. Знову до цієї теми повернулися у 2005 р. під час підготовки Міністерством промислової політики України Плану заходів щодо Державної програми реформування і розвитку оборонно-промислового комплексу України на період до 2010 р. [6].

Протягом зазначеного періоду проводились аналітичні дослідження перспектив офсетної співпраці. Так, побіжні підрахунки ЦДАКР свідчили, що з 2003 по 2008 рр. Україна тільки в рамках реалізації задекларованих програм переозброєння ЗСУ (закупівлі нових систем зв'язку, автоматизованих систем управління, модернізації авіаційних комплексів, створення нового бойового корабля класу “корвет”), мала змогу отримати інвестицій на суму близько 3–5 млрд дол. Наприклад, ще у 2004 р. американський Harris та ізраїльський Tadiran пропонували налагодити складання на території одного з київських заводів цифрових засобів зв'язку. Проекти передбачали і передачу частини технологій від ізраїльського виробника українському. Далі: доручення Президента України Леоніда Кучми про підготовку законопроекту з'явилося ще у 2003 р. На початку 2008 р. ЦДАКР запропонував комітету Верховної Ради України з питань національної безпеки та оборони підготувати новий проект Закону України про офсетну діяльність. Коли в особі голови комітету Анатолія Гриценка була забезпечена підтримка, експерти взялися до цієї справи серйозно. На березень робота над документом виявилася виконаною на 90 % [7]. Однак далі рух у напрямку формування основ офсетної політики призупинився.

В. Бадрак і С. Згурець [7] також відзначають, що для координації офсетної співпраці розглядалось питання створення на державному рівні спеціального уповноваженого органу. У ЦДАКР дійшли висновку, що міжвідомчу офсетну комісію повинен очолювати віце-прем'єр-міністр, а до її складу повинні увійти перші заступники міністрів Мінпромполітики, Міноборони, МЗС, Мінекономіки, Мінфінансів, Міністерства науки й освіти України, а також заступник міністра оборони з питань озброєння і гендиректор ДК “Укрспецекспорт”. При цьому обговорювався офсетний “поріг”, вище від якого починаються офсетні зобов'язання закордонного постачальника. Він коливається від 1,2 млн євро в Греції до 22 млн євро – в Австрії, а розробники попереднього документа з Мінекономіки України просували зовсім нетрадиційну цифру – 200 млн дол. Експерти ЦДАКР дійшли до компромісної цифри входу в національне офсетне поле – 3 млн євро. Вона відповідає середній закупівельній партії систем озброєнь, які вважаються ключовими для того чи іншого роду військ.

Отже, вже протягом 17 років Україна розробляє та вдосконалює законодавче і організаційне підґрунтя офсетної політики у сфері ОПК. Однак, з огляду на потреби країни, офсетні програми можуть забезпечити інноваційний розвиток ОПК України тільки у тому випадку, коли в державі запрацює ефективна національна інноваційна система, буде визначена ефективна науково-технічна політика, а на макроекономічному рівні будуть визначені ОПП та ВТП, вибрані моделі та стратегії інноваційного розвитку компаній оборонної промисловості.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, рекомендації щодо формування офсетної політики в Україні повинні регулювати випадки не тільки імпорту, але й експорту військової продукції або ж її спільне виробництво; забезпечувати власний технологічний та економічний розвиток ОПК в Україні за умов відкриття внутрішнього ринку оборонної продукції для міжнародних учасників. Зважаючи на складні воєнно-політичні умови в Україні та за умов дефіциту фінансування, необхідно негайно вдатися до заходів з покращання та відновлення повноцінної роботи ОПК на основі запровадження в Україні офсетної політики у цій сфері, однак не лише як країни імпортера, але й зі збереженням (примноженням) позицій України як країни-експортера озброєнь. Тоді формування в Україні офсетного законодавства як основи міжнародного

трансферу технологій у сфері військово-технічного співробітництва сприятиме створенню сучасної системи трансферу технологій у вітчизняному ОПК, яка пов'язана, зокрема, з проведенням науково-дослідних робіт та наданням технічного сприяння у процесі впровадження сучасних технологій на підприємствах країн-партнерів України.

1. Їжак О., Гриненко О. Застосування офсетних (компенсаційних) програм при здійсненні імпорту товарів військового та подвійного призначення// [Електронний ресурс]. – Режим доступу: old.niss.gov.ua/Monitor/august08/17.htm. 2. Кутувий О. П., Чумаченко Св. М., Фатальчук А. В. Офсетна діяльність як спосіб отримання необхідних технологій для вітчизняної військової промисловості та продукції військового призначення для потреб Збройних Сил України: зб. наук. пр. Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського. – 2014. – № 1 (50). 3. Мокляк С. П. Офсет як економічна діяльність суб'єктів у системі ВТС в умовах посилення конкуренції на світових ринках озброєння та військової техніки// Економічний часопис ХХІ. – 2012. – № 5–6. 4. Горбунов М. П., Ренкас О. Ю. Шляхи інвестування підприємств ОПК та підприємств з капітального ремонту МО// Вісник НТУ “ХПІ”. – 2014. – № 63 (1105). 5. Стефінів Л. Перспективи офсетної політики України на шляху її інтеграції в НАТО // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: nato.pri.if.ua/journal/2008/2008-29.pdf. 6. Мокляк С. П. Аналіз нормативно-правової бази формування та реалізації офсетної політики в Україні// Держава і пров. – Вип. 56 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/64442/106-Moklyak.pdf?sequ. 7. Бадрак В., Згурець С. Офсетна стежка на захід [Електронний ресурс]. – Режим доступу: gazeta.dt.ua/POLITICS/ofsetna_stezhka_na_zahid.html. 8. Бегма В. М., Мокляк С. П., Свергунов О. О., Толочний Ю. В. Офсетна політика держав в умовах глобалізації. Оцінка та прогнози: моногр., 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.niss.gov.ua/content/articles/files/Ofset-Begma-3c14d.pdf.